



Příroda versus kultura ve studii o budoucnosti dětství Alana Prouta

**Nature Versus Culture in the Study of the Future of Childhood by
Alan Prout**

Igor Nosál

Alan Prout: *The Future of Childhood. Towards the Interdisciplinary Study of Children*. Routledge Falmer, London a New York, 2005, 1. vydání, 167 s. ISBN 0-415-25675-5.

ABSTRACT In his latest book, Alan Prout discusses new possibilities, both theoretical and empirical, for contemporary social studies of childhood. He describes the changing character of contemporary childhood and the shifting boundary between adulthood and childhood. Prout also describes the emergence of childhood studies in the nineteenth and twentieth centuries and critically examines the “new social studies of childhood”. While doing this, he reconsiders some of their key assumptions. Prout argues that the future of childhood studies requires a new approach. The main task for this new approach is to break the nature/culture dichotomy as well as intellectual boundaries that separate nature and culture as contradictory in childhood studies. Prout claims that it is now time to find new intellectual resources and to build an interdisciplinary approach that will conceive of childhood as a heterogeneous and complex phenomenon. He emphasizes the role of material artifacts and technologies in the construction of contemporary childhood.

KEY WORDS childhood, childhood studies, culture, nature, sociology of childhood

Profesor sociologie Alan Prout patří k těm, kdo se počátkem 80. let 20. století aktivně zapojili do hnutí „nových sociálních studií dětství“ (dále jen „nová studia“). Proti biologizujícímu proudu převládajícímu ve studiích dětství vyzvedla „nová studia“ primární význam sociálních a kulturních kontextů života dětí a přišla s novou sociálně konstruktivistickou perspektivou výzkumu dětství. Téma dětství se v sociálních vědách vymanilo z okraje badatelského zájmu a hnutí, které integrovalo sociology, antropology, historiky, psychology a geografy, přijalo výše zmíněné interdisciplinární označení „nová sociální studia dětství“. Mnoho z jeho dynamiky však přišlo ze sociologie a právě v novém, dříve nezvyklém nasvícení nastupujícího sociologického paradigmatu sociálního konstruktivismu dokázala „nová studia“ v posledních dvaceti letech vyprodukovat impozantní množství vědeckých textů a výzkumů. Proutova

Sociální studia. *Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně*, 2/2005. S. 153–159. ISSN 1214-813X. Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

nejnovější kniha vychází v době, kdy se „nová studia“ na poli vědeckého výzkumu dětství již výrazně prosadila a jak se zdá, přichází nyní čas znovu promyslet a diskutovat jejich teoretická východiska a výzkumné přístupy. Alan Prout si ve své poslední knize *The Future of Childhood* klade právě tento cíl. Pouští se v ní do diskuse o nové historické možnosti učinit krok ven z modernity a nalézt nové propojení dosud vzájemně separovaných přístupů přítomných v bádání o dětství. Prout argumentuje tím, že dětství, stejně jako ostatní fenomény, je heterogenní, komplexní a vyvíjející se jev a jako takový vyžaduje širokou paletu intelektuálních zdrojů, interdisciplinární přístup a myšlenkově otevřený proces zkoumání. Pole výzkumu dětství je snad právě nyní, po svém více než stoletém vývoji, připraveno vytvořit konceptuální aparát schopný překonat úzký a fragmentovaný pohled na své ústřední téma. Tento obecný argument Prout postupně rozvíjí v pěti kapitolách své knihy. Důležitou linií v jeho úvahách přitom hraje kritika klíčového schématu modernistického přístupu k výzkumu dětství, jímž je dichotomie příroda/kultura.

V první kapitole knihy („Changing childhood in a globalizing world“) mapuje Alan Prout hlavní ohniska proměny dětství v globalizujícím se světě a představuje tak současný kontext, v němž se výzkum dětství ocitá. Fenomén dětství je hluboce propojen, ovlivněn a destabilizován současnou sociální, technologickou a ekonomickou změnou. Na prvním místě se Prout zabývá krizí reprezentace, která se okolo dětství objevila. Ta je způsobována a zároveň zpětně působí na podobu reálného dětství, znejasňuje hranice mezi dětstvím a dospělostí, hranice, které tak zdánlivě pevně vytyčila modernita. Prout identifikuje jako další trend šíření jednotné globální koncepce dětství, (nevyhnutelně) napojené na rostoucí vědomí diverzity dětství. Díky moci globální komunikace se jednak šíří univerzalizující koncepce, jednak se stávají viditelnějšími rozdílné lokální dětské světy. Důležitým ohniskem změny je ekonomická globalizace, která mění a fragmentuje sociální a ekonomické podmínky, ve kterých děti vyrůstají.

Vyjmenované procesy vytvářejí nové konstrukce dětství, v nichž jsou děti nahlíženy jako aktivní bytosti, participující na sociálním světě. Tyto aktuální sociální konstrukce erodují (avšak zcela nerozpouštějí) hranice mezi dětstvím a dospělostí. Tvzení o mizejícím dětství, která se objevuje v určitém okruhu současné literatury,¹ jsou podle Prouta asi pochopitelnou reakcí na tuto situaci; avšak teorie mizejícího dětství je podle něj založena na nepochopení fenoménu dětství a na mylném předpokladu, že dětství je stabilní entita. Prout zdůrazňuje, že dětství je nezbytně zapleteno do vzorců změny, protože je integrální součástí společnosti, historie, ekonomiky, doslova celého života s jeho mnohostrannou komplexitou. Tato hybridní a komplexní povaha fenoménu dětství, stále zřetelněji obnažována v kontextu současných změn, destabilizace a pluralizace dětství, problematizuje dosavadní modernistické přístupy ke studiu tohoto tématu. Celou knihou se vine Proutova argumentace o neadekvátnosti proti sobě stojících dichotomií (pro další Proutovy úvahy je mezi nimi klíčová dichotomie příroda/kultura), kterými se modernistické myšlení vůbec a moderní sociologie zvláště dosud snažily uchopit téma dětství. Alan Prout soudí, že současná společnost (a dětství s ní) se mění způsobem, který dnes činí tyto opozice zastaralými.

Téma druhé kapitoly („Childhood studies and the modern mentality“) se soustřeďuje na otázku, jak se moderní mentalita promítala do vývoje studií dětství. Prvotní zakorenění studií dětství 19. století v biologii spojuje Prout s mimořádným vlivem Darwinova díla (nejen) v tomto oboru. V průběhu 20. století se pak objevuje tendence připojit k dětství soci-

ální dimenzi, což se však dělo způsobem, který ji stavěl proti aspektu biologickému. Takto se podle Prouta ve skutečnosti uplatňovala jejich vzájemná separace. S odkazy na práce Foucaulta, Donzelota a především na Armstrongovu studii o medicínském věděni v Británii (Armstrong 1983) Prout ukazuje, jak rozvoj pediatrie přispěl k „nánosu“ sociálního do biologického. Armstrong dokumentuje, jak pediatrická medicína s rozvojem technik trvalého dohledu nad normální a abnormální interakcí mezi lidmi přispěla k transformování fyzického prostoru mezi těly v sociální prostor protkaný mocí. Poslední dvě desetiletí 20. století, kdy se rozšířila shoda o tom, že dětství by mělo být pochopeno jako historický, sociální a kulturní fenomén, kontrastují s prvním obdobím moderních studií.

Kyvadlo příroda/kultura (respektive příroda/výchova) ve výzkumech dětství směřovalo od poloviny 20. století na stranu kultury (výchovy). Biologizující pojetí dětství ustoupilo do stínu výchovného (kulturního) pólu dualistického myšlení o dětství. Tato tendence sociálních věd byla ještě posílena obratem k jazyku v sociální teorii. Ve studiích dětství se projevil vliv tohoto hnutí prostřednictvím nového, sociálně konstruktivistického paradigmatu. Podle tohoto nového přístupu může být sice biologická nedospělost dětí faktem, avšak reálný zájem a budoucnost studií dětství spočívá ve zkoumání toho, jak kultury takovou nedospělost interpretují. Koncem dvacátého století tedy sociální konstruktivismus zdůraznil dětství jako víceméně čistě sociální a kulturní fenomén, vyznačující se prostorovou a historickou variabilitou, avšak uznává biologickou nedospělost jako lidskou univerzalitu. Toto nové myšlení věnuje biologickým aspektům málo pozornosti, preferuje jejich uzávorkování. Posun k sociálně konstruktivistickému popisu dětství má tak za následek radikální rozpojení mezi společností a biologií. Avšak podle Prouta nyní nastal čas, kdy je zejména ve světle nových technologických změn potřeba znovu promyslet základní předpoklady „nového paradigmatu“ studií dětství.

Ve třetí kapitole („The dualities of the social“) se Prout podrobně věnuje „sociologickému obratu“ ve studiích dětství posledního období a tomu, jak duality okupující sociologické myšlení konstruovaly místo dětství uvnitř sociologie. Prout v kontextu studií dětství zdůrazňuje problém duality struktury a jednání, jedince a společnosti, „hotové“ lidské bytosti a „nehotové“ vznikající bytosti. Ač vyzývá k překonání tohoto dualistického sociologického uvažování o dětství, nechce na druhou stranu tvrdit, že mezi fenomény, kterými se studie dětství zabývají, neexistují rozpojení, rozdíly nebo dokonce dichotomie. Jako příklad očividně existující odlišnosti uvádí rozdíl mezi dětmi a dospělými. Jakkoli sice v současnosti slábne, jde o v realitě přítomný (ale konstruovaný) rozdíl. Podle Prouta je problém v tom, že odlišnosti jsou samy produktem heterogenních procesů. Pro pochopení vypořádání se těchto krajních rozdílů, navrhuje Prout věnovat pozornost tzv. „zahrnutí středu“. K tomu mohou napomoci nové termíny non-linearity, hybridity, sítě a mobility, které jsou méně náchylné k opakování proti sobě stojících dichotomií modernistické sociální teorie. V tomto ohledu jsou podle Prouta tyto nové termíny a s nimi související koncepty více v souladu se současnou realitou destabilizace a pluralizace dětství i dospělosti, jež vyznačují naši dobu. Prout tedy vyzývá současný výzkum dětství ke „kroku ven z modernity“.

Kapitola čtvrtá („Childhood, nature and culture“) je pro celou Proutovu debatu svým způsobem klíčová. Hlavní paradigmatický spor o pojetí dětství se v 19. a 20. století odehrává především kolem dichotomie příroda/kultura. Dětství jako příroda a dětství jako kultura, dva přístupy tak vzájemně se vylučujícím způsobem definované v modernistickém myšlení, jako

by se nikdy neměly setkat. Prout zde rozvíjí myšlenku Bruno Latoura (1993), podle kterého je tendencí moderní mentality od sebe „přírodu“ a „kulturu“ stále více oddělovat a vzdalovat. Tuto tendenci Prout dokládá ve svém výkladu historie studií dětství. Je však vůbec možné tento základní dualismus ve studiích dětství překonat? A je to vůbec žádoucí? Prout se snaží ukázat nejen, že to možné je, ale dokonce přichází s tvrzením, že jde o podmínku dalšího vývoje sociálních studií dětství. Jejich budoucnost spočívá podle Prouta právě v překonání separujícího dualismu moderního myšlení. Jak je však možné tuto dichotomii narušit, jaký nový přístup by to umožnil? Odpověď na to Prout rozvíjí na tématu těla a dětství. Tělo patřilo v modernistickém dichotomizujícím myšlení přírodě; v tomto duchu bylo dětství podobně definováno biologii a medicínskými diskursy pediatrie jako tělesná, biologická nezralost, jako vývojová etapa a fáze přirozeného tělesného vývoje. Není proto překvapivé, že tělo (stejně jako dětství) bylo v sociologii dlouho opomíjeným tématem. Ačkoli v antropologii existuje tradice, která se zajímá o tělo jako zdroj a produkt sociálních procesů, tato tradice je v prostředí sociálních věd po druhé světové válce upozaděná. Téma těla bylo zastíněno soustředěným zájmem o sociální struktury (ve smyslu třídy, rodu a etnicity), o sociální interakci (chápanou převážně jako symbolický proces) a o kulturu (také myšlenou ve smyslu symbolickém a textuálním).

Jak ukazují některé teoretické přístupy k tématu těla i příklady převzaté z empirických studií, je možné dualitu „kultura/příroda“ překonat přístupy, které připouštějí hybriditu dětství jak v teoretickém myšlení, tak při vymezení předmětu zkoumání v empirických studiích. V teoretické rovině jsou pro Proutovy úvahy o tématu těla a dětství stěžejní práce Turnera (1984, 1992) a Shillinga (1993). Turnerova analýza „fundacionalistického“ a „anti-fundacionalistického“ přístupu, dvou linií přístupů k tělu v sociologii, ústí do návrhu metodologického eklekticismu. Turnerův popis obou myšlenkových tradic poskytuje Proutovi východisko k debatě na téma těla, dětství a společnosti. V „fundacionalistické“ tradici sociologického myšlení je podle Turnera tělo považováno za reálnou, ale spíše neproblematickou, předem danou materiální entitu. Tělo má význam, který je do něj „vepsán“, a ve své podstatě je zde jako něco, co funguje nezávisle na sociálních kontextech, v nichž se tělesno objevuje. V tom smyslu jde o tělo, které mohou poznat biologové. Úkolem sociologů je dokumentovat a analyzovat, jak je tělo zakoušeno a interpretováno různými aktéry v různých sociálních a kulturních kontextech.

Toto pojetí těla v sociologii se však od 80. let 20. století změnilo; v tomto období bylo tělo objeveno jako téma sociální teorie. Tento nový „anti-fundacionalistického přístup“, jak ho označuje Turner, chápe nyní tělo zcela idealistickým způsobem; materiální tělo neexistuje, jsou jen jeho různé konstrukce a způsoby chápání. Umírněnější verze „anti-fundacionalistického přístupu“ říká, že i když můžeme připustit materialitu těla, přístup k ní máme pouze prostřednictvím rozličných diskursů: diskursy a způsoby reprezentace těla strukturují a tvarují naši zkušenost s ní a významy, které jí dáváme. Úkolem sociálních vědců je pak analyzovat tyto reprezentace a odkrývat sociální procesy, skrze něž jsou utvářeny a působí. Turner tvrdí, že není možné být zároveň a konzistentně orientován „fundacionalisticky“ i „anti-fundacionalisticky“, protože každá z těchto pozic se definuje zároveň v opozici k té druhé. Cestu ven má poskytnout metodologický eklekticismus, akceptující intelektuální legitimitu obou přístupů a užívání každého z nich tehdy, pokud je to přiměřené a vhodné. Obě tyto pozice jsou přitom chápány sice jako odlišné, ale komplementární.

Podle Prouta má však Turnerovo řešení za důsledek teoretickou inkonzistenci. V tomto ohledu oceňuje Shillingův návrh, jenž jde při rušení dichotomie příroda/kultura dál, až ke snaze oba přístupy syntetizovat do jedné koherentní teorie. Podstata Shillingova návrhu spočívá v představě, že lidské tělo je při narození sociálně i biologicky nedokončené. V průběhu životní dráhy, a dětství je jejím rozhodujícím stádiem, se mění skrze procesy, které jsou současně biologické i sociální. Návrh předpokládá dva základní elementy tohoto systému. První záleží v tom, že vztah mysli a těla musí být viděn v širším kontextu vztahu kultura/příroda. Stejně důležitým elementem je návrh, že jakmile tělu přisoudíme biologickou/fyzickou existenci, můžeme pozorovat, jak je tvořeno společností. Část tohoto utváření se objevuje skrze symbolické a diskursivní praktiky zdůrazňované sociálním konstruktivismem. Tělo je přitom reprezentováno a klasifikováno různými způsoby. Avšak mnoho sociálních praktik je také materiální povahy, například výživa, cvičení a disciplinující režimy, a ty pak tvarují tělo. Prout uvádí jako příklad statistiky rozšíření obezity mezi čtyř až dvanáctiletými dětmi v Anglii, které se mezi rokem 1984 a 1994 zdvojnásobilo. Podobné trendy jsou patrné v mezinárodním měřítku. Nárůst obezity mezi dětmi se přitom neomezuje jen na bohaté země. Alan Prout soudí, že tyto změny velikosti a tvaru těla jsou příliš rychlé na to, aby byly vysvětleny genetickými příčinami a reflektovány musí být změny ve výživě a fyzické aktivitě.

Vztah mezi tělem a společností je tedy vzájemný: společnost utváří tělo a naopak. Stejně jako má tělo své evoluční a genetické dějiny, má také své dějiny sociální, a protože se vzájemně spoluutvářejí, dochází k jejich splývání. Tematizace těla jako sociálně i biologicky nedokončeného skrývá hlavní Proutovu naději; slibuje propojit to, co sociální konstruktivismus separoval: přírodu a kulturu. Turnerův „eklekticismus“ i Shillingova „syntéza“ by mohly být cestami, které otevřou dosud vzájemně neprostupné hranice dané dichotomizujícím pojetím studií dětství. Zruší vzájemnou separaci přírody a kultury: propojí pojetí dětství jako přirozeného biologického fenoménu, jako vývojové etapy biologického zrání a kulturní pojetí dětství jako historicky utvářených diskursů a sociálně konstruovaných praktik.

Vedle nových teoretických přístupů naznačují cestu k překonání vylučujícího dualismu příroda/kultura i některé nedávné empirické studie. Prout odkazuje zejména ke studiím Christensenové (Christensen 2000), Backett-Milburnové (Backett-Milburn 2000), Prendergastové (Prendergast 2000), Jamesové (James 2000) a Simpsonové (Simpson 2000). Například Brenda Simpsonová zkoumala, jak se dětské tělo stává ve škole objektem regulace, jak učitelé a školní řád vyvíjejí způsoby dohledu a regulace dětského těla a jeho pohybu a naopak, jak děti užívají svého těla jako prostředku rezistence proti praktikám regulace a dohledu školy. Shirley Prendergastová zase ukázala, jak dívky zvládají tělesné změny spojené s menstruací doma a v prostředí školy, které činí z menstruace ostudné tajemství. Mnohostranný charakter těchto praktik je v těchto studiích uchopen jako současně biologický i sociální.

Co tedy přesně vyjadřuje požadavek, aby současná studia dětství ponechala hranice mezi přírodou a kulturou otevřené? Prout říká, že to například znamená uvědomění si toho, že tzv. „prodlužované mládí“² sdílí člověk jako druh také s primáty a snad i s některými vzdálenějšími savci (Prout 2005: 100–102, 111). V této perspektivě se dětství může jevit jako sekundární biologický příznak, který však vnímáme v podobě jeho „překladu“ do kultury. Všechna dětství jsou, tvrdí Prout, částečně utvářena jako „prodlužované mládí“ a všechny kultury s ním musí vyjednávat při utváření symbolických významů dětství. Protože překlad do kultury může

být proveden mnoha různými způsoby, jejichž počet roste a které zároveň zanechávají stopy v průběhu historie, dětství se objevuje jako velmi rozrůzněný fenomén. Tělo, ovlivňováno společností a zároveň společnost ovlivňující, přitom hraje důležitou roli. Nenáleží čistě ani přírodě, ani společnosti. To je zvláště patrné, vidíme-li tělo vedle technologií, například medicínských. Prout toto téma dále rozvíjí na příkladech „bio-socio-technických hybridů“ souvisejících s dětstvím. Tvrdí přitom, že dětství a fenomény vztahující se k dětem jsou vytvářeny jako seskupení heterogenních materiálů. Zvláště technologie se zakládají na průniku biologického i sociálního a pak se zpětně s biologickým a sociálním promíchávají. K pochopení této a podobných skutečností je však třeba opustit ideu determinujícího procesu, v němž jedna entita, biologická, sociální nebo technická, řídí celý proces. Ve skutečnosti jsou entity, které nazýváme „biologické“, „technické“ nebo „sociální“, součástí společné sítě. Tuto myšlenku rozvíjí Prout na různých příkladech. Typem takových „bio-socio-technických hybridů“ formujících podobu dnešního dětství jsou například aplikace psycho-farmaceutických prostředků na děti (užívaných například jako řešení problému dětské hyperaktivity), reprodukční technologie (genetické testování a genetické inženýrství) a informační a komunikační technologie, které se podílejí na transformování či dokonce mizení dětství.³

Zatímco Darwinovo dílo založilo v 19. století biologizující pojetí dětství, práce francouzského historika Ariése (1962 [1960]) stála u zrodu druhé, na kulturní analýzu orientované větve studií dětství. Obě tato pojetí dětství od sebe systematicky separovala přírodu a kulturu, jako by se tyto kategorie spolu nikdy nesměly ve výzkumu dětství setkat. Alan Prout však ve své poslední knize argumentuje, že oba separující přístupy v kontextu současných změn zastaraly a přestávají dnešní realitě dětství rozumět. Prout napsal svou knihu jako velkou výzvu současným sociálním studiím dětství: budoucnost výzkumu dětství spočívá podle Prouta právě v překonání vylučujícího dualismu modernistického myšlení. Proutova kniha nepochybně poskytuje množství podnětů k četným úvahám na téma dětství a přístupů k jeho studiu. Kniha imponuje svou komplexitou; spojuje teoretické a empirické, dovedně mixuje různorodé intelektuální inspirace i empirické příklady převzaté z rozličných kontextů. Výsledkem je mimořádně plastický obraz, v němž lze vidět proměny dnešního dětství v nezvyklém světle nových způsobů teoretizování a konceptuálního myšlení na téma dětství a naopak, pochopit tyto nové způsoby myšlení ve světle proměn reality současného dětství. Možná to bude právě tato kniha, která se objeví v některé budoucí práci o dějinách výzkumu dětství jako třetí milník ve vývoje studií dětství: Darwin, Ariés, Prout?

Poznámky

- ¹ Nejznámější knihou na téma „mizející dětství“ je Postmanova monografie *The Disappearance of Childhood* (1994 [1982]).
- ² Prodlužované mládí je typické pro primáty, u nichž na rozdíl od většiny ostatních savců dochází k zajímavému jevu: pár dní nebo týdnů po narození se výrazně zpomaluje rychlý tělesný růst a tento zpomalený růst trvá výrazně delší časovou etapu, až do puberty, kdy růst nabírá opět na rychlosti, až tělo v krátkosti dosáhne parametrů dospělého jedince (viz Prout 2005: 100).
- ³ Jak se snažil ukázat kupříkladu již zmiňovaný Neil Postman (1983).

Literatura

- Ariés, P. 1962 [1960]. *Centuries of Childhood*. London: Jonathan Cape [Orig. *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Librairie Plon.]
- Armstrong, D. 1983. *Political Anatomy of the Body: Medical Knowledge in Britain in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Backett-Milburn, K. 2000. „Children, Parents and the Construction of ‚Healthy Body‘ in Middle-Class Families“. In A. Prout (ed.) *The Body, Childhood and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Christensen, P. 2000. „Childhood and the Construction of Vulnerable Body.“ In A. Prout (ed.) *The Body, Childhood and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- James, A. 2000. „Embodied Beings-(s): Understanding the Self and the Body in Childhood.“ In A. Prout (ed.) *The Body, Childhood and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Hemel Hempstead: Harvest/Wheatsheaf.
- Postman, N. 1994 [1982]. *The Disappearance of Childhood*. New York: Vintage Books.
- Prendergast, S. 2000. „To Become Dizzy in Our Turning: Girls, Body Maps and Gender as Childhood Ends.“ In A. Prout (ed.) *The Body, Childhood and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Shilling, C. 1993. *The Body and Social Theory*. London: Sage.
- Simpson, B. 2000. „The Body as a Site of Contestation in School.“ In A. Prout (ed.) *The Body, Childhood and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Turner, B. S. 1984. *The Body and Society: Explanation in Social Theory*. Oxford: Blackwell.
- Turner, B. S. 1992. *Regulating Bodies: Essays in Medical Sociology*. London: Routledge.

Autor

Igor Nosál působí na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociologií dětství a politickou sociologií. Jeho současné výzkumné aktivity se zaměřují na diskursivní konstruování současného dětství a roli státních institucí a občanského sektoru (nestátních organizací a občanských iniciativ) v tomto procesu. Je editorem knihy *Obrazy dětství v dnešní české společnosti. Studie ze sociologie dětství* (Brno, Barrister & Principal 2004) a spolu-editorem knihy *Mozaika v rekonstrukci: Formování sociálních identit v současné střední Evropě* (Brno, MPU 2003). Kontakt: nosal@fss.muni.cz